

УДК 930.2 : 239

В. О. Бондарчук,
аспірант Національного університету “Острозька академія”

ДОСЛІДНИЦЬКІ СТУДІЇ “АПОКРИСИСА” ХРИСТОФОРА ФІЛАЛЕТА

Цю статтю присвячено аналізу літератури, що містить дослідження “Апокрисиса” Христофора Філалета. Автор проводить ієрархічне сортування дослідницької літератури, наводить коротку характеристику кожної з праць. Також він знаходить спільні аспекти досліджень, яких торкалися вчені у своїх працях.

Ключові слова: Христофор Філалет, “Апокрисис”, полемічна література, історіографія.

Исследовательские студии “Апокрисиса” Христофор Филалет

Данная статья посвящена анализу литературы, которая содержит исследования о “Апокрисисе” Христофора Филалета. Автор проводит иерархическую сортировку исследовательской литературы, наводит короткую характеристику каждого из трудов. Также он находит общие аспекты исследований, которых касались ученые в своих трудах.

Ключевые слова: Христофор Филалет, “Апокрисис”, полемичная литература, историография.

Research studies “Apokrisis” Christopher Filaleta

This article is sanctified to the analysis of literature that contains researches about “Apokrysys” of Christopher. An author conducts the hierarchical sorting of research literature, points short description of each of labours. Also he finds the general aspects of researches that were touched by scientists in the labours.

Keywords: Christopher Philalet, “Apokrysys”, polemic literature, historiography.

Попри наявність праць у предметі дослідження котрих прямо чи опосередковано фігурував полемічний твір “Апокрисис” [1; 2; 3; 4; 5; 7; 12; 13; 19; 20], а також таких де він згадується контекстно [6; 9; 10; 11; 14; 16; 17; 18; 22; 23], до наших днів не було опубліковано матеріалу у якому всі можливі наукові дослідження “Апокрисиса” піддавалися характеристиці та систематизації. Відсутність такої публікації має прямий зв'язок з створенням труднощів під час сучасних досліджень “Апо-

крисиса” та іншої полемічної літератури. Існує вірогідність виникнення проблем під час визначення науковцями актуальних питань пов’язаних з “Апокрисисом”. Потрібно більше зусиль для визначення ступеня вичерпності того чи іншого питання, пов’язаного з твором.

Актуальність статті зумовлена необхідністю дати оцінку стану дослідженості одного з найбільш інформативних джерел [4, с. 174] до історії міжрелігійних стосунків на стику XVI та XVII ст. – “Апокрисиса” Христофора Фіلالета. Нині існує нагальна потреба зробити систематизацію історії вивчення твору, котрий ніколи не оминали увагою вчені – у наші дні накопичився достатній для цього пласт наукових праць про нього (див. список використ. літератури – В. Б.).

Підсилює проблематичність питання відсутність апокрисисознавчого огляду не тільки у наші дні, а й те, що таких не було зроблено під час попередніх вивчень “Апокрисиса”, у XIX та XX ст. Вчені котрі у своїх працях вивчають “Апокрисис” присвячують небагато уваги доробку своїх попередників. Увага дослідників до даного аспекту зводиться до подачі списку досліджень, що передували їхній праці без характеристики чи (та) систематизації [19, с. 9], іноді науковці не вважали за потрібне вказувати на праці своїх попередників [2; 13]. Крім більш повного представлення робіт присвячених “Апокрисису” у даній статті здійснено спробу зробити їхню історіографічну систематизацію.

Метою статті є дати коротку характеристику та систематизувати наукові дослідження полемічного твору Христофора Фіلالета “Апокрисис” (1597, 1598 pp.) [1]. Матеріал дослідження не претендує на абсолютну чи відносно абсолютну вичерпність, однак містить розгляд та аналіз найбільш відомих в науковому середовищі творів у яких є системні чи одинарні наукові факти, що стосуються “Апокрисиса”.

Систематизація описаних у статті наукових праць здійснюється за “принципом конуса” запропонованого істориком Наталею Яковенко. Суть принципу полягає у розсортуванні літератури на три умовні “ієрархічні рівні” історіографії. До вищого рівня відносяться авторитетні, підсумкові праці, у середній потрапляють праці, що містять вузлові згустки досліджуваної проблеми, нижчий рівень є літературою з конкретними або фрагментарними даними пов’язаними з проблемою, подані без поняттєвого аналізу [20, с. 317]. Його застосування дозволяє дати чітку оцінку ступеню внеску у вивчення “Апокрисиса” здійсненого в тій чи іншій праці. Автору статті відомо про існування інших методів систематизації літератури (хронологічний, територіальний, мовний), однак метод “ієрархічного розсортування”, на його думку, дозволяє коректніше виконати поставлену мету, ніж інші вищезгадані.

Перейдемо до розгляду праць та їхньої систематизації. Наступний

твір з високою вірогідністю можна віднести до вищого “ієрархічного рівня” історіографії. Таким є твір Миколи Скабалановича¹ “Об Апокрисисе Христофора Филалета” [13]. Він складається з семи розділів та додатків. Текст можна поділити на три частини: перші два розділи розповідають про сам “Апокрисис” – особливості його видання, метод, стиль, вплив на твір особистості автора та П. Скарги [13, с. 1–55]; друга частина (III глава) описує наслідки полеміки, що виникла в результаті видання “Апокрисису” [13, с. 55–70]; третя частина (з IV по VII главу включно [13, с. 70–147], а отже більша половина книги) присвячена висвітленню поглядів Христофора Філалета на ті чи інші богословські питання – на церкву загалом, на католицьку церкву зокрема, на роль світських людей у богословському процесі, описує богословські уявлення Христофора Філалета та його погляди на унію. Ця частина твору також базується на інформації віднайденій М. Скабалановичем у “Апокрисисі”, однак за стилістикою подана не як конкретна, висловлена в творі, а загальножиттєва думка Христофора Філалета. Причина цього, ймовірно, криється у його сильних авторських та життєвих позиціях щодо богословських та філософських питань. Адже як зазначено у виданні під редакцією Л. Є. Махновця “більшість теологічних і частина історичних аргументів Філалета повторює уже відоме з попередніх творів полемічної літератури і те, що буде використовуватися в майбутньому (ті самі “артикули” різниць між православ’ям і католицизмом)” [6, с. 254–255]. Отже багато матеріалу викладеного Христофором Філалетом публікувалося раніше у різних джерелах, не становило для громадськості новини, однак та авторська позиція і манера у якій цей матеріал був ним поданий, виводили його на якісно новий рівень, змушували звучати по новому. Тому й М. Скабаланович репроектував матеріали просто викладені Філалетом у книзі на захист православ’я як його особисті думки та позиції. Опосередкованим доказом цьому є, наприклад, назви IV, V та VI розділів “Об Апокрисисе Христофора Филалета” кожна з яких починається фразою “Взгляд автора Апокрисиса на...” [13, “Оглавление”].

Другою науковою роботою, що заслуговує на місце у вищій частині “історіографічної ієрархії” “Апокрисиса” є перша в радянському літературознавстві [19, с. 2] монографія Порфирія Яременка² “Український

¹ Скабаланович Микола (1848–1918) – церковний історик. Доктор богослів’я, екстраординарний (з 1884 р.) та ординарний професор С.-Петербурзької духовної академії. Праці: “Об Апокрисисе Христофора Филалета” (1873), “Византийское государство и Церковь в XI веке, от смерти Василия II Болгароборца до воцарения Алексея I Комнина” (1884), “Разделение Церквей при патриархе Михаиле Керуллари” (1885).

² Яременко Порфирий (1910–1989) – літературознавець. Доктор філологічних наук (з 1967 р.), професор Дрогобицького педагогічного інституту. Пра-

письменник-полеміст Христофор Філалет і його “Апокрисис” [19]. Інформативною є її назва – “Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його “Апокрисис” [19]. Як і попередники вчений вже у назві твору робить акцент саме на постаті Христофора Філалета, відразу називаючи його українським письменником. Майже четверту частину всього тексту монографії автор присвячує з’ясуванню особливостей біографії автора “Апокрисиса” [19, с. 10–25, 64–72, 97–101]. Сам “Апокрисис” вчений відносить до української літератури, а не польської як попередні дослідники твору [19, с. 23–24]. Основний текст монографії за структурою відповідає змісту “Апокрисиса” – Порфирій Яременко детально описує та характеризує кожну його частину та главу [19, с. 25–64]. Подальша інформація знову характеризує особу Христофора Філалета: описано церковну літературу з якою він був знайомий та використав у “Апокрисисі” [19, с. 64–65], викладено думки вчених щодо його конфесійності [19, с. 64–72]. Потім вчений проводить текстологічний аналіз твору, зокрема розглядає використання в його тексті фольклору [19, с. 90–97] та особливості перекладу видання [19, с. 97–101]. У кінці монографії П. Яременко подає критичний відгук на твір-відповідь “Апокрисиса” – “Антиризис” Іпатія Потія та коротко зазначає про подальшу дискусію між католицьким та православними вченими базовану на відповідно критиці і захисті ними твору Христофора Філалета [19, с. 102–107, 108].

Заслугує уваги порівняння характеристики “Апокрисиса” Порфирієм Яременком з характеристикою М. Скабалановича наведеною вище. Риторика П. Яременка є більш емоційнішою, демонструє його явну прихильність до однієї з сторін [19, с. 71]. М. Скабаланович у своїх характеристиках більш стриманіший [13, с. 11]. Загалом їхні описи змісту “Апокрисиса” не мають суттєвих відмінностей, окрім характеристик четвертої частини твору. Якщо П. Яременко подає її як апологію православної церкви та наведення прикладів насильства Ватикану над православними [19, с. 27], то Микола Скабаланович характеризує її більше як захист православної церкви Філалетом від окремих обвинувачень католиків, що були зроблені, як відразу після унії, так і мали місце ще задовго до неї [13, с. 52].

Наступний твір [12] можна віднести до другого “ієрархічного рівня” історіографії. Викладене в ньому дослідження має той же об’єкт, що й попередні, однак науковий предмет праці носить більш вузький характер. Він присвячений тільки окремим науковим проблемам, що стосуються “Апокрисиса”. Це стаття “Філософський-гуманістичні ідеї ці: “Пересторога” – український антиуніатський памфлет початку XVII віку” (1963), “Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його “Апокрисис” (1964), “Іван Вишенський” (1984), “Мелетій Смотрицький” (1986).

в антикатолицькому творі “Апокрисис” написана Андрієм-Ярославом Пашуком [12], що розглядає полемічний твір у контексті ідей світського характеру висловлених у ньому. А.-Я. Пашук¹ наводить висловлювання Христофора Філалета з “Апокрисиса”, що не мають стосунку до унії чи полемічної боротьби [12, с. 110, 111]. Окремо він розглядає третій розділ про непогрішимість влади Папи римського [12, с. 111–112]. Дана частина статті випадає з її загальної канви, проте якщо враховувати, що “Апокрисис” в радянські часи був в першу чергу твором “антикатолицьким” [12], а вже потім “полемічним і православним”, то її наявність стає зрозумілою.

Праці описані далі подають інформацію більш загального, фрагментарного характеру, “Апокрисис” згадується лише контекстно, тому дану літературу можна віднести до нижчого рівня історіографії.

“Dwa wielkie swiatla” (три томи видання) Ігнатія Стебельського² (Stebelski Ignacy) – видані у 1782 р. [21; 22]. У другому томі видання Ігнатій Стебельський описавши утиски уніатів матеріального характеру з боку князя В.-К. Острозького переходить до опису критики уніатів у літературних творах. Першим критиком він називає Кшиштофа (Христофора) Бронського котрий під псевдонімом Філалета Ортодокса у 1597 р. видав “Апокрисис”. Книгу він написав за завданням князя Острозького. Від нього він отримав за це містечко Вільськ та декілька сіл “azeby tylko przeciw jednosci sw. imieniem Rusi pisal”, тобто “аби тільки проти єдності під святим іменем Русі писав” [22, с. 114–115].

Описує “Апокрисис” Михайло Коялович³ у першому томі “Литовської церковної унії” (1859 р.) [7]. Автор зазначає, що під фразою у повній назві “Апокрисиса” – “Апокрисис албо отповедь на книжки...” розуміється відповідь на глави одного твору, а не декількох окремих праць [7, с. 179–180]. Погоджується дослідник з гіпотезою про про-

¹ Пашук Андрій-Ярослав (1927) – філософ, педагог. Заслужений діяч науки і техніки України (з 1999 р.), доктор філософських наук, почесний професор Львівського університету. Праці: “Нариси з історії філософії середніх віків. Академічний курс” (2007), “Філософський світогляд Івана Франка” (2007) та ін.

² Стебельський Ігнатій (Stebelski Ignacy) (1748 (?) – 1805) – український історик церкви. Родом з Волині, базиліанин. Автор трьохтомного зібрання про історію католицької церкви в Україні та Білорусії, базованого на основі архівів базиліанських монастирів: 1 т. – “Dwa wielkie swiatla...”; 2 т. – “Chronologia, albo porządne...”; 3 т. – “Przydatek do Ohronologii...”.

³ Коялович Михайло (1828–1891) – історик, політичний публіцист та видавець. Представник “західноросійської” історичної школи. Доктор богослів'я та ординатний професор С.-Петербурзької духовної академії (з 1873 р.), заслужений ординатний професор (з 1881 р.). Праці: “Литовская церковная уния. В 2-ох томах” (1859–1862), “Грюнвальдская битва 1410 г.” (1885), “Лекции о западнорусских братствах” (1862).

тестантське віросповідання автора зробленою його попередниками на основі аналізу змісту третьої частини твору судження якої визнається “неправославним” [7, с. 181]. Думку вченого Крашевського про авторство над книгою М. Смотрицького пан Михайло відкидає, також згадуючи гіпотезу про Христофора Бронського [77, с. 180].

С. Голуб'єв¹ вивчаючи “Апокрисис” у статті “Библиографические замечания о некоторых старопечатных церковно-славянских книгах, преимущественно конца XVI и XVII ст.” [2] найбільш актуальними у його дослідженні називає питання щодо авторства над твором, зокрема віросповідання людини під псевдонімом Христофор Філалет – православне чи протестантське. Також він актуалізує проблему місця видання російського тиражу “Апокрисиса” [2, с. 138]. В ході викладення матеріалу часто звертається до інформації з книги М. Скабалановича “Об Апокрисисе” [13] видрукованій в тому ж (1876) році опонуючи чи підтримуючи її.

Орест Левицький² у дисертації “Внутреннее состояние западно-русской церкви в польско-литовском государстве в конце XVI в. и уния” [8] вказує, що з особливою сміливістю Христофор Філалет у “Апокрисисі” захищає право мирян на участь у справах віри. Він посилаючись на Святе письмо та практику вселенської церкви доводить право світських не лише на суд над духовенством, а й право обговорювати догмати віри та голосу у церковному суді [8, с. 100].

Костянтин Харлампович³ у статті “Острожская православная школа: Историко-критический очерк” подає опис відомих йому діячів Острозької академії. В їх перелік він включає Христофора Філалета, однак, зазначаючи, що його відношення до Острозької академії є невідомим [16, с. 383]. К. Харлампович відносив Філалета до неправославних посла-

¹ Голубев Степан (1848–1920) – церковний історик. Доктор церковної історії (з 1899 р.), заслужений ординатний професор Київської духовної академії, ординатний професор Київського університету Св. Володимира (з 1900 р.), член-кореспондент Російської академії наук (з 1908 р.). Автор робіт по історії української та західноруської церкви.

² Левицький Орест (1848–1922) – український історик, етнограф, письменник. Академік ВУАН (з 1918 р.), президент ВУАН (1919–1922). Праці: “Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века” (1874–1875), “Внутреннее состояние западно-русской церкви в польско-литовском государстве в конце XVI в. и уния” (1884), “Очерки народной жизни в Малороссии XVII ст.” (1901).

³ Харлампович Костянтин (1870–1932) – історик, краєзнавець. Доктор церковної історії (з 1914 р.), член-кореспондент Російської АН (з 1916 р.), академік Української АН (1919–1928). Праці: “Острожская православная школа: Историко-критический очерк” (1897), “Западнорусские православные школы 16 и начала 17 вв.” (1898), “Малороссийские влияния на великорусскую церковную жизнь” (1914).

ючись на аргументи висловлені в “Антиризиси” Іпатієм Потієм [1616, с. 382–383]. “Апокрисис” Харлампович характеризує, як книгу, що представляє “верх учености и исторической обстоятельности и основательности” [16, с. 383]. Водночас, Харлампович наводить уривок з передмови Т. Земки до службника 1629 р. де той зазначає, що православна церква не приймала соборно книги Філалета через його еретичні погляди і як підручник у братських школах вона не використовувалася [1715, с. 459].

П. Лук’янович^{1**} подає окремі біографічні дані про Христофора Філалета. Сам “Апокрисис” він не характеризує [9, с. 767–781; 10, с. 813–825; 11, с. 885–907]. Христофор Філалет, на його думку, написав “прекраснейшее сочинение в защиту православия” лише через особисту повагу до кн. Острозького та за отриманні маєтності. Тому є сумнів в його постійній користі чи хоча б нешкідливості для православ’я [10, с. 824].

Потрібно зазначити, що п’ятьма роками раніше (1876) М. Скабаланович поставив під сумнів довготривалість знайомства кн. В.-К. Острозького з Філалетом та наявність у нього маєтностей подарованих князем [13, с. 5–6].

Гумілевский Дмитро^{2*} (Архієпископ Філарет) [4] у огляді російської духовної літератури позитивно характеризує зміст та джерельну базу “Апокрисиса”. Він допускає неточності в описі біографії Христофора Філалета та визначенні авторства “Оборони Собору Берестейського” [4, с. 174–175].

Місце для згадки про “Апокрисис” знаходиться навіть у праці російського історика Сергія Соловйова³ “История России в царствование Алексея Михайловича” [14], котрий описуючи “Апокрисис” акцентує увагу на його другій частині, де Філалет полемізує стосовно права світських людей на участь у церковному процесі [14, с. 58–60].

¹ Лук’янович Петро (1885 чи 1886–1917) – історик-краснавець, співробітник “Волинських єпархіальних відомостей” у 1880-х роках. Кандидат богослів’я. Автор історико-краснавичих нарисів, опублікованих у “Волинских епархиальных ведомостях”. Автор праці: “К вопросу об Острожской школе” (1881).

² Гумілевський Дмитро (1805–1866) – церковний історик, богослов, патролог, біблієїст. Професор (з 1832 р.), а з 1835 р. – ректор Московської духовної академії доктор богослів’я (з 1860 р.), член Товариства історії і древностей російських (з 1847 р.). Місцевошанований святий Чернігівської єпархії (з 2009 р.). Праці: “История Русской Церкви” (1847–1848), “Обзор русской духовной литературы” (1859–1861), “Православное догматическое богословие” (1864).

³ Соловйов Сергій (1820–1879) – історик, таємний радник. Доктор історичних наук (з 1847 р.), професор Московського університету (з 1848 р.), ординарний академік Імператорської Санкт-Петербурзької Академії Наук (з 1872 р.). Праці: “История России” (1851–1879), “Курс новой истории” (1869–1873), “Публичные чтения о Петре Великом” (1872).

Михайло Грушевський^{1***} у своїй “Історії української літератури” [3] не приділяє окремої уваги “Апокрисису”. Через те, що Христофора Філалета зачисляли до поляків сам “Апокрисис” також відносили до польської літератури [19, с. 23]. В зв’язку з цим М. Грушевський нічого не писав про “Апокрисис”. Однак, багато згадок про “Апокрисис” у Грушевського зустрічаємо під час характеристики ним “Апології” Мелетія Смотрицького та опозиційних їй творів – “Антидоту” Андрія Мужиловського та “Антапології” Геласія Діпліца [3, с. 58, 68].

Дмитро Чижевський², представник української діаспорної науки, стисло згадує про “Апокрисис” у “Історії української літератури: від початків до доби реалізму” [18]. Надається лише загальна інформація про “Апокрисис” з акцентацією уваги на використанні православними послуг та літератури протестантів [18, с. 232].

Сергій Єфремов^{3**} у “Історії українського письменства” [5] коротко описує зміст “Апокрисиса”. Також він звертає увагу на ідеї автора видання, щодо посилення світського елементу в церковній системі та вказує, що більшість критики опонентів було спрямовано проти особи Христофора Філалета, а не його твору [5, с. 123].

У “Історії української літератури” (відп. ред. Махновець Л. Є.) [6] подається коротка характеристика “Апокрисиса” та висловлено окремі критичні зауваги щодо твору. Вказується, що більшість інформації висловленої в полемічному творі є не новою, тодішній соціальний гніт селянства виражений досить приглушено [6, с. 254–255, 256]. Декілька речень присвячено літературно-філологічній характеристиці тексту твору [6, с. 257–258].

¹ Грушевський Михайло (1866–1934) – професор історії та історик української літератури, соціолог, політичний діяч і публіцист. Голова Наукового товариства імені Шевченка (з 1897 р.), Академік ВУАН (з 1923 р.), академік АН СРСР (з 1929 р.). Автор робіт по історії України (“Історія України-Руси” (1898–1936), “Нарис історії українського народу” (1904)), історії української літератури (“Історія української літератури” (1923–1927) та соціології (Із починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток).

² Чижевський Дмитро (1894–1977) – культуролог, філософ, літературознавець. Дійсний член Слов’янського інституту у Празі, професор Гарвардського університету (1949–1956), керівник Інституту славістики Гейдельберзького університету (з 1956 р.). Праці: “Логіка” (1924), “Нариси з історії філософії на Україні” (1931), “A History of Ukrainian Literature” (1975).

³ Єфремов (Охріменко) Сергій (1876–1939) – історик літератури, літературний критик, державний діяч. Справжнє прізвище – Охріменко. Академік УАН (з 1919 р.), віце-президент ВУАН (з 1922 р.). Праці: “Марко Вовчок” (1907), “Історія українського письменства” (1911), “Тарас Шевченко” (1914), “Іван Франко” (1926), “Панас Мирний” (1928).

Роблячи висновок можемо зазначити, що у даній статті описуються та систематизуються наукові дослідження “Апокрисиса” Христофора Філалета. Вищеописані дослідження діляться на три умовні “ієрархічні рівні”. Основним критерієм поділу є масштабність розгляду і характеристики наукового предмету праці при збереженні сталого її об’єкту – змістового наповнення “Апокрисису”. До вищого рівня можна віднести авторитетні підсумкові праці: роботу Миколи Скабалановича “Об Апокрисисе Христофора Филалета” видану 1876 р. [13] та монографію Порфирія Яременка “Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його “Апокрисис” надруковану 1964 р. [19]. Середній рівень складає стаття А.-Я. Пашука “Філософського-гуманістичні ідеї в антикатолицькому творі “Апокрисис” [12]. В ній розглядаються вузлові згустки проблем пов’язані з даним твором. До нижчого рівня потрапили розвідки про конкретні сюжети, що стосуються “Апокрисиса, праці де згадки про нього мають фрагментарний характер. Це праці синтетичного та конкретно-тематичного характеру по історії та історії української і церковної літератури, створені під керівництвом або написані такими вченими як Степан Голуб’єв, Михайло Грушевський, Дмитро Гумілевський, Сергій Єфремов, Михайло Коялович, Орест Левицький, Петро Лук’янович, Сергій Соловійов, Костянтин Харлампович, Дмитро Чижевський та Ігнатій Стебельський.

Характерною особливістю вивчення “Апокрисису” є те, що твір виступає предметом дослідження у різних наукових дисциплінах гуманітарного профілю. Дослідження праці проводиться з використанням таких дисциплін як історія, релігієзнавство, літературознавство та філософія.

Найширший діапазон використаних для вивчення твору наукових дисциплін є у авторитетних, підсумкових працях синтетичного характеру. В них “Апокрисис розглядається одночасно у декількох змістових аспектах, вивчаються найважливіші його особливості. У “Об Апокрисисе Христофора Филалета” [13] є дослідження історичного (глави I та VII) [13, с. 1–30, 147–189] та релігієзнавчого (глави II, III, IV, V, VI) [13, с. 30–147] характеру. Автор монографії “Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його “Апокрисис” Порфирій Яременко окрім зазначених вище додає також літературознавче дослідження [19, с. 72–97].

У дослідженнях, які містять відомості фрагментарного характеру (нижній, третій рівень історіографічної ієрархії) автори роблять інформаційні акценти на двох аспектах змісту “Апокрисиса”. Першою є акцентація дослідниками уваги на активному відстоюванні Філалетом права світських людей на участь у церковних справах [5, с. 123; 8, с. 100; 12, с. 112–113; 14, с. 58–60; 19, с. 27–28]. Другим моментом на яко-

му традиційно зупиняють увагу дослідники є викладена в “Апокрисисі” позиція Христофора Філалета щодо окремих догматично-канонічних особливостей правил православної церкви. Такі дослідники як С. Голубев [2, с. 146–147], М. Грушевський [3, с. 37–38, 68], К. Харлампович [17, с. 362–363], М. Коялович [7, с. 181] та Ігнатій Стебельський [22, с. 114–115] розглядали дані погляди з критичної точки зору.

Аналіз літератури, що досліджує “Апокрисис” Христофора Філалета демонструє недостатність вивчення даного твору, відсутність великого числа видань спеціалізованого та монографічного характеру по цій темі. Тому його подальше дослідження залишається актуальним та перспективним.

Список використаних джерел та літератури:

1. “Апокрисис”. Сочинение Христофора Филалета // Русская историческая библиотека / Изд. Археографической комиссией. – СПб, 1882. – Т. 7. – Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Кн. 2. – С. 1003–1820.
2. Голубев С. Библиографические замечания о некоторых старопечатных церковно-славянских книгах, преимущественно конца XVI и XVII ст. / С. Голубев // Труды Киевской духовной академии. – Т. 1. – Киев : Тип. С. Т. Еремеева, 1876. – 655 с.
3. Грушевський М. С. Історія української літератури: у 6 т. / М. С. Грушевський. – Т. 6., кн. 2. – К. : Либідь, 1996. – 277 с.
4. Гумилевский Д. Г. Обзор русской духовной литературы. Книги первая и вторая (862–1863) / Д. Г. Гумилевский, архиепископ Филарет. – Издание третье, с поправками и дополнениями автора. – СПб : Издание книгопродавца И. Л. Тузова, 1884. – 511 с.
5. Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – К., Феміна, 1995. – 686 с.
6. Історія української літератури / відп. ред. Махновець Л. Є. – Т. 1. – К., 1967. – 539 с.
7. Коялович М. Литовская церковная уния / М. Коялович. – Т. 1. – СПб, 1859. – 443 с.
8. Левицкій О. Внутреннее состояние западно-русской церкви в польско-литовском государстве в конце XVI в. и уния (Из предисловий к VI т. 1-й части “Архива Юго-западной России”) / О. Левицкій. – К. : Типографія Г. Т. Корчак-Новицького, 1884. – 295 с.
9. Лукьянович П. К вопросу об Острожской школе XVI века / П. Лукьянович // Вольнские епархиальные ведомости. – 1881. – часть неоф. – № 23. – С. 767–781.
10. Лукьянович П. К вопросу об Острожской школе XVI века / П. Лукьянович // Вольнские епархиальные ведомости. – 1881. – часть неоф. – № 25. – С. 813–825.

11. Лукьянович П. К вопросу об Острожской школе XVI века / П. Лукьянович // Волынские епархиальные ведомости. – 1881. – часть неоф. – № 27. – С. 885–907.
12. Пашук А.-Я. І. Філософсько-гуманістичні ідеї в антикатолицькому творі “Апокрисис” / А.-Я. І. Пашук // Філософська думка. – К., 1979. – № 5.
13. Скабаланович Н. Об Апокрис Христофора Филалета / Н. Скабаланович. – СПб : Типография К. В. Трубникова, 1873. – 225 с.
14. Соловьев С. История России в царствование Алексея Михайловича / С. Соловьев. – Т. 1. – М., 1888. – 392 с.
15. Харлампович К. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века / К. Харлампович. – Казань, 1898. – 587 с.
16. Харлампович К. Острожская православная школа: Историко-критический очерк // Киевская старина. – 1897. – июнь.
17. Харлампович К. Острожская православная школа: Историко-критический очерк / К. Харлампович // Киевская старина. – 1897. – май.
18. Чижевський Д. Історія української літератури від початків до доби реалізму / Д. Чижевський. – Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1956. – 511 с.
19. Яременко П. К. Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його “Апокрисис” / П. К. Яременко. – Львів : Вид-во Львівського у-ту, 1964. – 109 с.
20. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 376 с.
21. Stebelski Ignacy Dwa wielkie swiatla. – Т. 1. – Lwow, 1866. – 190 s.
22. Stebelski Ignacy Dwa wielkie swiatla. – Т. 2. – Lwow, 1867. – 352 s.